

A rromani nyelv

Roma névvel szokás illetni azt a közös indiai eredettel rendelkező népeiséget, melynek tagjait a külső jegyeiken kívül a közös nyelv is összeköti. Ez a nyelv a rromani. A közös nyelvet beszélő csoportok Európába való megérkezése óta a rromani nemzedékről nemzedékre öröklődik. Napjainkban részben az új indiai nyelvekhez változatlanul nagyon közelálló (ez jellemzi a túlnyomó többséget), (1) részben többé-kevésbé módosult (mint a szinto, amely szerkezetében, de mindenekelőtt szókincsében erősen germanizálódott) nyelvjárások, végül részben „para-rromaninak” nevezett, a rromani szókincs maradványait egy idegen nyelv nyelvtanával használó tájnyelvek – ilyen az ibériai kalo, a cigányok tájnyelve, és a Nagy-Britanniában használatos anglo-rromani vagy „pogadi” (2) – formájában él tovább.

Arromani nyelv fontossága nem csak abból a tényből származik, hogy a különböző országok romái közötti kommunikáció kiemelt eszköze, hanem abból is, hogy egyben a rromani kulturális és nemzeti identitás kétségtelenül legbiztosabb és legkevésbé szubjektív, tehát legkevésbé vitatható hivatkozási alapja. Ez magyarázza a romanit beszélők ragaszkodását a családban használt formához, de emellett egyre inkább és ezt kiegészítve a modern és irodalmi használatra kifejlesztett változatokhoz.

A rromani nyelv eredete

A romák és a rromani nyelv indiai eredete napjainkban közismert tény, még ha származási területének pontos meghatározása bizonytalan is. Nyelvészeti szempontból több nagy nyelv is egyformán közel áll a rromanihoz: a hindi, a pandzsábi, a radzsasztáni, a nepáli, a guzráti, a sindhi stb. Ezek a nyelvek majdnem kétszer annyira különböznek a rromanitól, mint az angol a némettől, (3) anélkül, hogy napjainkban élne Indiában olyan népesség, melynek nyelve a többenél nagyobb rokonságot mutatna a rromanival. (4) A rromani, ugyanúgy, mint az említett nyelvek, lényegében a régi indiai nyelv népi, írásban sohasem rögzített formája továbbfejlődésének az eredménye, amíg a szanszkrit ugyan-ezen nyelv tudós formájának az írástudók generációinak gondos munkájával történt mesterséges rögzítése. A történelem során a szanszkrit gazdagította a formálódó modern indiai nyelvek szókincsét. Ahelyett, hogy azt mondanánk, hogy a szanszkrit a rromani szülőanyja, szerencsésebb lenne apácává lett nagynénjének nevezni, aki nem hagyott maga után közvetlen leszármazottakat, de kultúráját távolról örökségül hagyta unokahúgaira.

A rromaniban az indiai nyelvből megőrzött jegyekből mindenekelőtt a következők érdemelnek említést:

- a fonológiai rendszerek hasonlósága, a szerkezetek tekintetében és a fonémák gyakorisága szempontjából egyaránt (lásd később);
- közel nyolcszáz nyilvánvalóan indiai eredetű tő és toldalék;
- a rromani nyelv főnévi csoportja morfológiájának szinte teljes azonossága a modern indiai nyelvekével, a kétesetes ragozással és a névutók rendszerével, ehhez járul még a birtokos névutó nem-, szám- és esetbeli egyeztetése (lásd később);
- a rromani és a modern indiai nyelvek igei morfológiájának hasonlósága.

Az európai proto-romani feltételezhetően a 10. század környékén alakult ki, miután a nyelvjárások két kis oldalra váltak szét: a *domani* vagy *nawar* ágra (ezt Szíriában és Libanonban beszélik, valamint néhány egyiptomi csoportban – történetesen Embabehban és Sonbátéban, Tantah mellett), és a *lomani* vagy *bo fi* ágra (ezt lényegében a Kaukázusban és Moszkva külvárosaiban beszélik – napjainkra talán már ki is halt).

Az európai megoszlás

Az első hullám az európai kontinens nagy részét lefedte, nem sokkal az első proto-romani csoportoknak évezredünk elején a Balkánra való megérkezését követően. A tulajdonképpeni romák közös törzse ezzel az első hullámmal érkezett, és a Balkán-Kárpátok-Baltikum tengely mentén telepedett le, a későbbi migrációknak ez a terület lett a kiindulópontja. Azok, akik nem telepedtek le ezzel a közös törzssel, folytatták útjukat nyugat felé, az ő leszármazottaik a mai spanyolországi, portugáliai és dél-amerikai cigányok. (5) A germán országokban élő és a franciaországi szintok (Franciaországban „manouche”-oknak hívják őket) elszakadtak a közös törzstől, pontosabban annak kárpáti részétől, és szókinsüknek különböző elemei arra engednek következtetni, hogy a Nagy-Britanniában, pontosabban Walesben élő cigányok valamikor közel álltak hozzájuk. A Somogy megyei vend nyelvjárás a közös törzshöz tartozik, de olyan jegyeket mutat, amelyek a közös törzs legészakibb nyelvjárásaival rokonítják (a lengyel roma dialektussal, amelyet „északi orosz” dialektusnak is hívnak). A burgenlandi nyelvjárással együtt láncszemet alkot a romani és a szinto nyelvjárások között, ezenfelül számos közös jegyet mutat az abbruzok periférikus nyelvjárásával.

A spanyol cigány kalo és a szinto közötti lényegi különbség kialakulásuk módjában lelhető fel: a szinto fokozatosan germanizálódva elvesztette romani jellegét, miközben a kalo nem más, mint néhány tucat spanyol vagy portugál nyelvtani környezetben használt elemből álló szókins. Valójában az inkvizíciónak a romani, mint ördögi nyelv ellen folytatott könyörtelen üldözése következtében a családok egy adott pillanatban felhagytak a romani otthoni használatával (home language), és a gyerekek spanyol vagy portugál nyelvi környezetben nőttek fel. Később, amikor munka közben a felnőttek közé vegyültek, megszokott nyelvükbe többé-kevésbé véletlenszerűen elkapott romani szavak keveredtek, egyfajta titkos nyelvet alkotva, de anélkül, hogy az új nemzedékek a nyelvi szerkezeteket is elsajátították volna. Hasonló folyamat következtében alakult ki a nagy-britanniai pogadi is. Jelenleg a pogadi és a kalo ún. nemnyelvek, melyeket nem lehet összevetni a rromanival, miközben a szinto továbbra is nyelvnek minősül.

Ezzel szemben a balkáni-kárpáti-balti törzs által beszélt nyelv meglehetősen egységes, legalábbis ami az anyagi valóság kifejezését illeti. Ez az egység mindazonáltal gyorsan darabjaira hullik, mihelyt például adminisztratív vagy európai jogi fogalmak kifejezésére teszünk kísérletet. Ez annak köszönhető, hogy az ezeket a fogalmakat jelölő kifejezéseket minden rromani csoport annak az országnak a nyelvéből kölcsönözte, ahol éppen akkor élt, amikor ezek a fogalmak ismertté váltak előtte. Ilyen fogalmak az érettségi, a családi pótlék, a bíró, elítélni, lakbér stb. Ily módon minden nehézség nélkül lefordítható rromani nyelvre egy *Aesopus*-mese, anélkül, hogy a megértésben a szigorú értelemben vett rromani nyelv egyik vagy másik nyelvjárását beszélő olvasó a legkisebb nehézségbe is ütközne. Ezzel szemben az ENSZ valamelyik határozatának lefordítása komoly kritikai módszertant kíván meg, a végeredmény megértése pedig ugyanolyan mértékben múlik az olvasó felkészültségén, mint a fordító gondosságán. Végső soron ugyanúgy, ahogy a magyar olvasónak is bizonyos színvonalat kell elérnie ahhoz, hogy megértsen egy ilyen szöveget magyarul, a roma olvasónak is hasonló előismeretekre van ehhez szüksége.

Nyelvjárási megoszlás Európában

A romák tehát nagy mértékben szétszóródtak a Balkánra való megérkezésük után a balkáni-kárpáti-balti tengely mentén, amely a keleten alig, nyugaton annál nagyobb mélységben megváltozott nyelvjárások együttesének első rétegét képezi. Az első réteg balkáni régiójában alakult ki később egy második réteg, amely a Balkánon kívül egyáltalán nem terjedt el: ezt a második réteget legfontosabb nyelvjárásairól Gurbet-čergarnak nevezik, s legszembeütőbb jellemzője az **e** (néha **i**) magánhangzó jelenléte a létige első személy jelen idejű és az igék múlt idejű alakjának végződésében, míg az első rétegben ezeken a helyeken **o** vagy **u** magánhangzó jelenik meg (**sem** vagy **sim** „én vagyok”, ezzel szemben az első rétegben **sinom**, **sium**, **hinum**, **som**, **hom** „én vagyok” stb. Ugyanígy **kerdem** „én csináltam”, ezzel szemben az első rétegben **kerdom**, **kerdum** „én csináltam”). Ez a jellegzetes különbség együtt jár a szókincs nagyobb hasonlóságával az egyik és a másik rétegen belül.

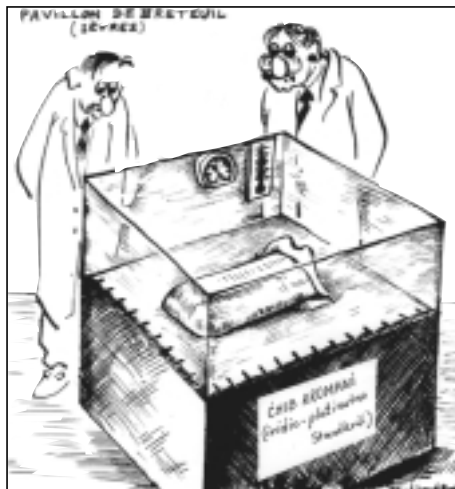
Magyarországon a vend, a kárpáti és a cerh ri a gurv rinak és a col rinak nevezett változatokkal együtt az első rétegbe tartoznak, a második rétegre pedig nincs példa. A második réteg a Balkán szívében alakult ki, és dél felé illetve Törökországban terjedt el, északi irányban egyáltalán nem.

A 18–19. században különös fonetikai jelenség alakult ki, az ún. mutáció, amely elsősorban a második rétegre hatott, de helyenként az első rétegben is felfedezhető: a két alveoláris affrikáta lágy susogókká fejlődött, tehát a ' **h**-t [t^h] nagyon lágy *sz*-nek [] ejtik, miközben a -t [d] nagyon lágy *zs*-nek [] (így változott a ' **hib** (nyelv) szó kiejtése *cshib*-ből *sjib*-bé, és a **anel** „ő mondja” *dzsanel*-ből *zsjanel*-lé). Lehet, hogy ez a jelenség a román Bánságból indult ki, mivel hasonló mutáció figyelhető meg e terület román nyelvjárásában (6) is – különben ugyanígy a beás nyelvjárásban is, azt azonban még nem tudjuk, hogy a mutáció a romaniban kezdődött-e, és innen terjedt át a románra, vagy fordítva.

A mutáció az első réteget csak nagyon korlátozott területeken érintette: mindenekelőtt Szabolcs-Szatmár megyében, illetve a határ menti területeken, (7) valamint a Kiskunságon és Pesten, újabb kis nyelvjárási csoportnak adva életet, amelyek az első réteg változatai: a cerh ri, a col ri és a gurv ri. A mutáció ezekben a nyelvjárásokban még nem fejeződött be teljesen. Ezzel szemben mélyen érintette a második réteget, létrehozva ezzel a harmadik réteget, melyet *kelderar-lov rinak* neveznek a legjelentősebb nyelvjárások neve után. Ennek a rétegnek a többi nyelvjárása csak Magyarországon terjedt el, ilyen például a *driz ri*, stb. A harmadik réteget beszélő csoportok tagjait nagyfokú büszkeség és különös utazási kedv jellemzi többek között: élnek ilyen csoportok egész Oroszországban, az Uráltól keletre is, Skandináviában, Párizs környékén, Angliában, egész Amerikában (az Amerikai Egyesült Államokban élő egymillió roma több mint háromnegyede, és a Közép-Amerikában élő romák majdnem mindegyike ezekhez a csoportokhoz tartozik), de Ausztráliában és Dél-Afrikában is. Sokan közülük meggazdagodtak, és pozíciókat szereztek az egyházak hierarchiájában, olyannyira, hogy némelyek egyfajta elitnek számítanak. Ugyanakkor más közösségekkel együtt ezek a csoportok maradtak a leghűségesebbek az ősi rituális tiltásokhoz.

Magyarországi megoszlás

Magyarországon a romani négy nagy formáját beszélik a szinto mellett, melyet a romanihoz igen közeli, de attól mégis elkülönülő nyelvnek tekintenek. A négyből három az első rétegbe tartozik, abba, amelyik a legrégebben vert gyökeret az országban: a somogyi vend, a nógrádi kárpáti (néhány alváltozattal) és a szabolcs-szatmári cerh ri a gurv ri és col ri változattal, míg a negyedik a harmadik rétegbe tartozik: ez a *lov ri* (8) a *driz ri* változattal stb. Amíg a vend és cerh ri nyelvjárást beszélő

– *Sar khetano stand rdi, amen na kamas jekh
'hib bi-variaciongo ta unif rmo, phandini
anda jekh modli ta stop.*

– *Közös nyelv gyanánt, nem uniformizált,
variációk nélküli, egyetlen lehetséges
modellbe rögzült rromani nyelvet akarunk.*

élesen meg is különbözteti az első rétegbe tartozó cerh rikat a harmadik réteg romáitól, köznépi pontatlansággal még a romák közül is sokan azonosítják a cerh rikat az oláh cigányokkal, és pedig a nyelvjárások látszólagos hasonlósága miatt. Ez a tévedés a mutáció és a rendkívül sok közös román szó miatt alakult ki, pedig ezeket a jelenségeket a földrajz és a történelem magyarázza.

A valóságban a népszerű oláh cigány meghatározást jobb lenne kerülni, mert használata, amely nem korlátozódik Magyarországra, hanem fellelhető Szlovákiában és Bulgáriában is, országonként eltérő, és sehol sem nyugszik tudományos alapokon. Az egyetlen közös pont, hogy egyfajta rasszizmust jelez ezekkel a romákkal szemben, akik a romániai szolgaságot túlélve, a dolgok természetéből adódóan veszítettek kultúrájukból, de nyelvüket csodálatosan eleven állapotban őrizték meg.

Az oláh cigány fogalomnak még Magyarországtól délre is eltérő a jelentése a fentebb jelzethnél, mert ott kifejezetten a beás cigányokat jelöli, akiknek a nyelve a román erősen magyarosodott formája.

A romani nyelv szerkezete

Fonológia

Fonológiai téren a romani továbbra is igen közel áll az indiai nyelvekhez, mivel megőrzi az aspiráns és nem aspiráns zárhangok közötti különbséget. A legfontosabb eltérés az, hogy a rromaniban ez a megkülönböztetés csak a zöngétlen hangsorra vonatkozik (pl. **p ≠ ph ≠ b**), miközben Indiában a zöngés és zöngétlen hangokra egyaránt (**p≠ph≠b≠bh**). A romani ezenfelül már nem használ retroflex hangokat. (9) Ugyanúgy, mint az indiai nyelvekben, a [d] fonéma (melyet a rromaniban betűvel jelölnek) gyakori az első és a második rétegben, miközben státusza az európai nyelvekben szinte mindig kétes. Fejlődése során a rromaniban szintén megjelent az f [f], a ˘ [] és a c [ts] fonéma, melyek az indiai nyelvekben idegen hangoknak számítanak.

romák nagy része elevenen őrzi dialektusát, addig a kárpáti csak halvány emléke a korábban valószínűleg egész Magyarországon beszélt romungro nyelvjárásnak, melyet az üldözések, különösen *Mária Terézia* és *II. József* idején, alaposan megviseltek. A harmadik réteg romái, akik a 19. században érkeztek a mai Magyarország területére, de akik évszázadok óta kapcsolatban álltak a mai Magyarország területén kívül élő magyarokkal, nagyon élénk, hajlékony és gazdag nyelvet őriztek meg, annak ellenére, hogy rendkívül sok román jövevényszót használnak.

A magyar parasztok által használt megkülönböztetés a magyar és az oláh cigányok között a romák ideérkezésének két hullámára utal: az első rétegbe tartozó magyar cigányok emberemlékezet óta szerves részét alkották a vidéki gazdasági életnek, az oláh cigányok pedig, kb. a 18. század vége és a 19. század elején érkeztek Magyarországra. Ha szótárában *Vekerdy*

A romani ABC

a) A 31 alapgraféma (betű)

romani		magyar megfelelő
a	A	{a}
b	B	{b}
c	C	{c}
'	ç	{cs}
' h	çh	aspiráns {csh} (10) nagyon lágy {sj} (11)
d	D	{d}
e	E	{Ø}
f	F	{f}
g	G	{g} (palatalizálható) (12)
h	H	{h}
x	X	kemény {h} (= német <i>Achtung</i>)
i	I	{i}
k	K	{k} (palatalizálható (12))
kh	KH	{k+h} (palatalizálható (12))
l	L	{l} (palatalizálható (12))
m	M	{m}
n	N	{n}
o	O	{o}
p	P	{p}
ph	PH	{p+h}
r	R	{r} (rr RR különböző kiejtések) (13)
s	S	{sz}
	>	{s}
t	T	{t}
th	TH	{t+h}
u	U	{u}
v	V	{v}
z	Z	{z}
'	-	{zs}
	,	{dzs} ¹ nagyon lágy {zsj} ²

b) Előjésített magánhangzók:

magyar megfelelő: = ya, = ye, = yi, = yo, " = yu

c) a szó végéhez járuló grafémák

kiejtettek:

	1) -n-nel	magyar megfelelő	2) teljesen más pozícióban
-n - =	{-nd-; -nn-}		{t}
-n - =	{-nts-; -ndj-}		{sz ; h ; j...}
q -nq- =	{-ng-; -ngy-; -ny-}		{k ; ty ; cs}

(az éppen vizsgált nyelvjárás szerint; a vastagon szedett kiejtés azoknak javasolt, akik korábban nem beszélték a romanit.)

Megjegyzés:

A szó végéhez járuló **q** graféma szintén palatalizálódhat, ebből ered számos kiejtési lehetőség. Több nyelvjárásban néma lesz, azonfelül, hogy -s előzi meg (ilyenkor úgy viselkedik, mint egy szóvégi -s) vagy teszi kiejtését [x]-szé (a col riban).

Morfológia

Névszói morfológia

A romani nyelv morfológiai fejlődésének legjellemzőbb vonása, hogy fokozatosan (napjainkra szinte teljesen) elvesztette a régi klasszikus ragozó típusú névszói rendszert (ilyen a latin, a görög és a szanszkrit nyelv morfológiai rendszere), s először a modern indiai nyelvekre jellemző posztpozíciós rendszert használta, majd az európai típusú prepozíciós rendszert:

– a régi esetvégződések csak elszórt nyomokban maradtak fenn határozószókban:

khere „otthon” (a **kher** „ház” szóból), **gave** „vidéken” (a **gav** „falu” szóból), **kheral** „otthonról”, **dromal** „az út mentén” (a görögből származó **drom** „út” szóból), **khrial** „félre” (a **jekh** „egy” + **rig** „oldal” szavakból); mintegy harminc ilyen határozószót lelhetünk a romaniban, jóval kevesebbet a szintóban, és gyakorlatilag egyet sem a kaloban;

– a posztpozicionális rendszer öt posztpozíciót használ, ezek a **-qe** „-nak, -nek”, a **-qo** „-tól, -től”, a **- ar** „valahonnan származó”, a **- e** „mellett, -nál, -nél”, és a **- a** „-val, -vel”, valamint egy fosztó circumpozíció, a **bi ...-qo** „nélkül” – **Bi kheresqo bi limoresqo ház nélkül, sír nélkül** a címe *Rajko Djurić* kétnyelvű verseskötetének, amely 1990-ben a párizsi L’Harmattan kiadónál jelent meg. Léteznek olyan szerkezetek, melyeket a circumpozíciók közé is sorolhatunk, mint például ha módosítószó áll egy posztpozícióval együtt használt névszó előtt: **maripo pe ivimas e thaj pe merimas e** „küzdelem életre-halálra” **agor gavesqe** „a falu végén” stb...

A hindi, a romani és a szinto posztpozicionális rendszerének összehasonlítása

eset	szanszkrit	hindi	rromani	szinto
alanyeset	bhus	bhumi	phuv	phub
tárgyeset	bhum	bhumi	phuv	phub
ablatívusz	bhuva	bhumi se	phuv -ça	(mit) phuva-ha
részes eset	bhuve	bhumi ko	phuv -qe	phuva-qe
határozó eset	bhuvas	bhumi se	phuv - ar	phuva- er
birtokos eset	bhuvas	bhumi ka	phuv -qo	phuvaqro vagy fun i phub
<i>nőnemű</i>		ki	-qi	phuvaqri vagy fun i phub
<i>birtokkal</i>				
<i>többes számú</i>		ke	-qe	phuvaqre vagy fun i phub
<i>birtokkal</i>				
helyhatározó	bhuvi	bhumi me	phuv - e	phuva- e vagy ap i
phuva e				
eset				

A szinto a névmásoknál megőrizte a posztpozíciók rendszerét (még ha egyes esetekben meg is ismétli német prepozíció formájában; így a romani **mançar** „velem” szinto nyelven **mançar** vagy **mit mançar**), de a főnevek esetében egyre inkább helyettesíti német prepozíciókkal. Ez a rendszer teljesen eltűnt a kaloban;

– a prepozíciós rendszer teljes egészében hasonlítható az európai nyelvekéhez. A prepozíciók listája nem zárt, mivel a romani átvesz ilyeneket a környező nyelvekből és a nemzetközi zsargonból egyaránt (mint pl. **pro** „-ért, v-kinek a javára” a politikai nyelvhasználatban). Más prepozíciókat főnevekből képez közvetlenül (mint **ma kar** között a **ma kar** „környezet” szóból) vagy közvetetten (mint **mamuj** „v-mivel szemben, v-mi ellen” a **muj** „arc, száj” szóból). A fejlődés menete a következő lehetett:

1. a szanszkrit ragozó végződések helyettesítése nagyon homályos értelmű posztpozíciókkal, a többi új-indiai nyelvhez hasonlóan: * ere „fejben” > **lesqe eres- e** „a feje felé”;

2. a főnevet megelőző szavak hozzáadása a posztpozíció jelentésének pontosítására (miközben az indiai nyelvek ilyen esetben összetett posztpozíciókat használnak): **lesqe eres e** „a feje felé” > **pa e lesqe eres e** „a feje mellett”;

3. a posztpozíció elhagyása a redundancia elkerülésére : **pa e lesqo ero** „a feje mellett”. Nagyon ritka esetekben ugyanaz a szó megjelenhet mindhárom szerkezetben, de a jelentés árnyalatnyi eltéréssel:

ragozó rendszer	khere „otthon nála”	kheral „tőle otthonról”
posztpozíciós rendszer	e kheres e „otthon”	e kheres ar „otthonról”
prepozíciós rendszer	and-o kher „a házban”	kotar/andar-o kher „a házból”

A toldalékok kategóriái

A modern indiai nyelvekhez hasonlóan a romani névszói csoport két számot ismer (egyes és többes szám – amíg a szanszkritban volt még kettes szám is) és két nemet (hím- és nőnem, miközben a szanszkrit semlegesnemet is használ).

A romani két esetet őrzött meg, egy alanyesetet (A) és egy vonzat (B) esetet, ugyanúgy, mint a modern indiai nyelvek, és körülbelül ugyanazokkal a funkciókkal és formai megoszlással.

A főnevek között megkülönböztet élőket és életteleneket. Ez a megkülönböztetés csak a közvetlen tárgy esetében nyilvánul meg: az emberi lények B formában szerepelnek, az élettelenek A formában; van bizonyos ingadozás a nyelvjárások között a nem-emberi élőlények esetében (állatok), ugyanúgy, mint a többi indiai nyelvben, melyekben ugyanez a probléma szintén felmerül. Ezzel szemben a B forma használata élettelen tárgyra jellegzetes hiba. Azt, hogy „ő vett egy házat”, helyesen úgy kell mondani, hogy **kind s o kher** és nem **e kheres**, vagy azt, hogy „virágot szedek”, úgy, hogy **k dav lulud**, és nem **lulud n** etc.

Az A forma szolgál mindemellett az alany és a prepozícióval álló bővítmény kifejezésére, amíg a B forma a posztpozícióval álló bővítmény kifejezésére.

Funkció	élő példa	élettelen példa
alany	A: o ukel ba el	A: o udar ba el
közvetlen tárgy	B: marde e ukles	A: marde o udar
prepozícióval álló bővítmény	A: pa -o ukel	A: pa -o udar
posztpozícióval álló bővítmény	B: e uklesqo ba ipen	B: e udaresqo ba ipen

A melléknevek ragozása szintén nagyrészt az új-indiai nyelvekéhez hasonlít.

	hindi	nepáli	rromani
hímnem egyes szám A	kala s p	kalo s p	kalo sap
hímnem egyes szám B	kale s pe		kale sapes
hímnem többes szám A	kale s p		kale sap
hímnem többes szám B	kale s pon		kale sapan

nőnem egyes szám A	kali dákh	kalo dákh	kali drakh
nőnem egyes szám B			kala drakha~
nőnem többes szám A			kale drakha
nőnem többes szám B			kale drakhen~

Egy másik, a modern indiai nyelvekre jellemző vonás a birtoknak egy nem, szám és eset szerint ragozott posztpozícióval való kifejezése:

Birtok A esetben (közvetlen):

me dades-qo kher	apám kunyhója (hímnem)
me dades-qi stadi	apám sapkája (nőnem)
me dades-qe grasta	apám lovai (többes szám mindkét nem)

Birtok B esetben (közvetett, például - ar posztpozícióval):

me dades-qe grasten ar	apám lovaival
-------------------------------	---------------

Igei morfológia

Az igei morfológia tekintetében a romani közelebb áll az európai nyelvekhez, mint a modern indiaiakhoz. Egy ragozott jelen időt és egy ragozott befejezett múlt időt használ. Az összes többi igeidőt hozzáfüggesztett képzőkkel fejezi ki, egyes képzők eredete ismert (mint pl. a **sas** képző, amely a folyamatos múlt idő jele és eredetileg a segédige múltideje, vagy a **ka** képző – lásd a *16. jegyzetet*), másoké ismeretlen. Formai szempontból az igeik nagy része ún. *atematikus* ige [amelyeknek a szótöve nem végződik hangsúlyos **a**-val : ilyen pl. a **phirel** (14) „menni, gyalogolni” ige], ezenkívül van kb. két tucat tematikus ige (melyeknek szótöve hangsúlyos **a**-ra végződik: ilyen pl. a **prastal** „futni” ige).

Az *atematikus phirel* „menni, gyalogolni” ige jelen ideje

	<i>RROMANI</i>	<i>SZINTO</i>	<i>KALO</i>
egyes szám			
1. személy	phirav	phirau	pirelo
2. személy	phires	phirē	pirelas
3. személy	phirel	phirl	pirela
többes szám			
1. személy	phiras	phir ha	pirelamos
2. személy	phiren	phirEna	pirelais
3. személy	phiren	phirEna	pirelan

Láthatjuk, hogy a kaloban az igeragok a spanyol nyelvből származnak.

A tematikus igeik jelen idejű alakjai csak annyiban különböznek az *atematikusokétól*, hogy az **a** minden tematikus ige összes jelen idejű alakjának végződésében megtalálható, az *atematikus* igeikben viszont **a/e** váltakozást lehet felfedezni: **prastav**, **prastas**, **prastal** stb. ...

Az *atematikus phirel* „menni, gyalogolni” ige múlt ideje

A **si** „lenni” segédige jelen ideje

	<i>RROMANI</i>	<i>SZINTO</i>	<i>RROMANI</i>	<i>SZINTO</i>
egyes szám				
1. személy	phirdom/-em	phird m	som/sem (15)	hom
2. személy	phirdan	phird l	san	hal
3. személy	phirdas	phird s	si	hi
többes szám				
1. személy	phirdam	phird m	sam	ham
2. személy	phirden	phird n	sen	han
3. személy	phirde	phird n	si	hi

Az *atematikus* igeik múlt ideje meglehetősen összetett, az egyes nyelvjárásokban a kö-zép-passzív modell (l. később) szerint **-ndil-** képzővel képezik (pl. **prast ndilom**, **prast ndilan**, **prast ndilo** stb.), vagy az aktív modell szerint például olyan képzővel, mint a **-j-** (pl. **prastajem**, **prastajan**, **prastaja** stb. ...).

A jövő idő

A magyarországi nyelvjárásokban a jövő időt a jelen idejű alak végéhez illesztett **-a** hanggal képezik: (16) **khel sa gilab sa** „táncolni fogunk, énekelni fogunk”, néha későbbi továbbfejlődéssel, mint pl. a **cerh riban** : **ker va** > **ker** „csinálni fogom”, **kerEha** > **kerE** „csinálni fogod” stb. Egyes személyekben a hangsúly előre helyeződése a végződés magánhangzójának kiesésével nemcsak a **cerh riban** fordul elő, hanem számos más nyelvjárásban is, egészen a balti területekig: **kerEla** > **kErla** „csinálni fogja” stb.

A szintóban csak egyes szám harmadik személyben van formai különbség a jelen idejű és a jövő idejű alak között (-a végződés hozzáillesztése), a szövegkörnyezet és az időhatározók pontosítják az időbeliséget.

A folyamatos múlt és a régmúlt

Ezeket az igeidőket nem minden nyelvjárás ismeri, de a közös nyelvben megvannak. A **sas** képzőnek a jelen idejű alakhoz történő kapcsolásával fejezik ki a folyamatos múltat, és ugyanennek a képzőnek a múlt idejű alakhoz való kapcsolásával a régmúltat. Ezt a képzőt gyakran egyszerűen **as**-nak vagy **sa**-nak ejtik, néha későbbi továbbfejlődéssel például a cerh riban: **ker vas** > **ker s** „én csináltam” stb... A jövő időben előforduló hangsúly előre helyeződés itt is megfigyelhető: **kerElas** > **kElras** „ő csinálta”.

A kötőmód

A romani nyelvben ismert egy kötőmód, amelynek szerepe részben a francia subjonctifének, gyakran a főnévi igenévnek felel meg. A kötőmódú igealakot a **te** „hogy” kötőszó vezeti be, formailag pedig hasonlít a jelen idejű alakra, mindenféle képző nélkül: **musaj te aves man ar** „velem kell jönnöd, köteles vagy velem jönni”, **mangel te gilab[ar]jav tu a** „azt kéri, hogy énekeljek veled” (az [ar] nyelvjárási változat).

Egyes vagy többes szám harmadik személyben (ritkábban másik személyben) egy rögzült forma fejezi ki a főnévi igenevet: **manges te-xal?** „akarsz enni?” a **xal** „ő eszik” alakkal. Ezek a szerkezetek a kárpáti nyelvjárásban fordulnak elő a leggyakrabban, párhuzamosan használják őket az analitikus **manges te xas?** „akarsz enni?” alakkal. Ez az ingadozás különböző szinteken fellelhető a cerh riban, a vendben és a balti területekig minden nyelvjárásban, valamint a szintóban is.

A feltételes módok

Mivel nincs megkülönböztetett formájuk, a romani a feltételes módokat a fő- és a mellékmondat közötti időviszonyokkal való játékkal fejezi ki (a múlt szembeállítva a jellel), s gyakran módosítja az ~a vagy ~as feltételezést kifejező szócskával, ami számos árnyalat kifejezését teszi lehetővé.

A passzív múlt idejű melléknévi igenév

A romaniban egyetlen melléknévi igenév létezik, amely mindig múlt idejű (befejezett) és passzív; az igeő végződése szerint **d**, **l** vagy **t** képzővel képezik, melyet hímnem egyes számban ~o, nőnem egyes számban ~i, mindkét nem többes számban ~e melléknévi végződés követ: **sivel** (varni) **sivdo** „varrott” (hímnem), **sivdi** „varrott” (nőnem).

A közép-passzív diatézis

Az aktív formán kívül a romaniban az igéknek van egy közép-passzív alakja, vagyis egy olyan alak, amelynek egyszerre van passzív és visszaható értéke. A közép-passzív alakot

vagy melléknévi igenévből képezik:

sivdo, ~i „varrott” **sivd l** „varrotttnak lenni, varródni”

múlt idő: **sivdil s** „varródott, megvarrott, meg lett varrva”

vagy melléknévből:

tato „meleg” **tat l** „megmelegsik, megmelegítettik, meg van melegítve”

múlt idő: **tatil s** „fel lett melegítve, felmelegítettett, felmelegedett”

Más igealakok

A romaniban két okhatározói szerkezet is létezik, az egyiket egy **-a** betoldásával (mint a modern indiai nyelvekben, pl. **phirel** „megy” > **phiravel** „sétáltat”, **daral** „fél” > **daravel**

„megijeszt”), a másikat a **-ker-** „csinálni” ige egy származékának betoldásával képezik (pl. **baro** „nagy” > **bar rel** „megnö”). A magyarországi és a szlovákiai nyelvjárásokban ismert ezen kívül a **-ker-** betoldásával képzett gyakorító alak: **ku el** „károml” > **ku kerel** „káromkodik”.

Létezni és birtokolni

A létige jelen idejű alakjait fentebb már ismertettük. Láthattuk az igék múlt idejű alakjainak végződésével való hasonlóságot, ezek a végzések kétségtelenül a létige alakjaiból származnak.

Gyakran értekeznek a „birtokolni” ige hiányáról a rromani nyelvben, ami állítólag arra mutat rá, hogy a rromani kultúra nem ismerte a tulajdon fogalmát. Helyesbítünk kell ezt a tévedést:

- mert igenis létezik egy „birtokolni” jelentésű ige: **therel**, még ha számos nyelvjárásból el is tűnt (de ismert legalábbis Albániában, a Kárpátokban és Spanyolországban);
- mert számos más nyelvben sincs „birtokolni” ige (pl. az oroszban), ebből a tényből mégsem vontak le helytelen következtetéseket;
- mivel a rromaniban igenis van egy olyan szerkezet, amellyel ki tudják fejezni a birtoklást: a létige + a birtokost jelölő személyes névmás B formája, tehát: **isi man** „nekem van”, **isi tut** „neked van”, **isi les** „neki van” (hímnem), **isi la** „neki van” (nőnem), **isi amen** „nekünk van”, **isi tumen** „nektek van”, **isi len** „nekik van” (mindkét nem).

A szókészlet

A szavak túlnyomó többsége indiai (közel nyolcszáz szótó és toldalék), de fejlődése során a rromani számos más nyelvből átvett szóval is gazdagodott. Sokáig lebecsülték a perzsa nyelv szerepét: valójában több mint hatvan szótó perzsa eredetű – jóval több tehát, mint az egyes szerzők által rendszerint idézett hat–nyolc elem. Találhatunk örmény eredetű szavakat (kb. negyvenet), de oszétot, sőt – *Friedman* nemrég mutatta ki – legalább egy grúz eredetűt is (**camc le** „szempilla”). (17) A görög eredetű szavak minden nyelvjárásban nagy számban fordulnak elő (több mint száz szótó a nyelvjárások összességében; tíz és negyven között minden nyelvjárásban), ez éles ellentétben áll a török szavak hiányával: ilyeneket csak a balkáni nyelvjárásokban találunk, itt azonban a török elemek nagyrészt minden a térségben beszélt nyelvre egyaránt jellemzőek; ezen túl – semmi, miközben a görög elemek nagyrészt minden rromani nyelvjárásra egyaránt jellemzőek (ez azzal a ténnyel magyarázható, hogy a romáknak a görögökkel és az örményekkel a bizánci időkben Anatóliában volt a legintenzívebb kapcsolata, még a törökök ide való megérkezése előtt).

Időrendben a görög elem a legutolsó, amely ennyire közös minden nyelvjárásban. Minden más jövevényszó (román, szláv vagy magyar) csak egy-egy nyelvjárásra jellemző, attól függően, hogy milyen területen alakult ki illetve fejlődött tovább az adott nyelvjárás.

Egy európai nyelv a többi között

Ami a szókészletet illeti, a vándorlás során érintett országok nyelvéből átvett szavak mára szerves részét képezik a rromani nyelvnek. A szavak mellett számos szerkezetet vett át vagy másolt le a rromani, gyakran csak kisebb területen; ezek akadályt jelentenek a sok nyelvjárás közötti megértésben. Ha egy lengyelországi roma a lengyelből másolva a névszói állítmányt instrumentális módban használja, ez rromanira lefordítva – a betoldásával egy másik romának társhatározónak tűnhet (például **lesq phral si ambasadoreca and-i S fia** egy lengyelországi roma szájából a lengyelből másolt *jego brat jest ambasadorem w Sofii* mondat mintájára azt jelenti, hogy „a fivére követ Szófiában” de más romák számára azt, hogy „a fivére egy követtel van Szófiában”). Számos másolt fordulat jelentése homályos; így az olyannyira román kifejezés „**ov kerel mi to amen ar**” valójában azt jelenti, hogy „gúnyolódik velünk”, ugyanakkor az, aki hallja, azt hiheti, hogy azt akarjuk monda-

ni, hogy „jót tesz velünk”, ha az illető nincs tisztában ezekkel az árnyalatokkal. Amikor a spanyol cigányok a „népünk” címet akarták adni egy folyóiratnak, tudtukon kívül a „falunk” (**amaro gav**) címet adták, mivel a *pueblo* szó spanyolul egyaránt jelent „népet” és „falut”. Számos egyéb példát is idézhetünk: a magyarországi romák **na anav te avav** „nem tudok jönni” kifejezése a **na ti te avav** „nem jöhetnek” kifejezés helyett számos külföldi romát meglep, akik azt mondják magukban „hát ha nem tud, tanuljon meg”, stb.

Cserében, ha a romani nyelvjárások nem is gazdagították sajátos szerkezetekkel a környező nyelveket, átadott szókincsük mégis tekintélyes, különösen az argóban: az albán vagy görög argóba átvett néhány szótól a románba átkerült két-háromszázig. Úgy tűnik, hogy a magyar nyelvbe bizonyítottan a cigányok nyelvéből nagyjából húsz szótó került át – itt a leggyakoribbak közül idézünk *lóvé* < **love** „pénz”, *csóró* < **orro** „szegény”, *má(r)tós mato* „részeg”, *csávó* < **havo** „fiú”, *csaj* < **haj** „lány”, *halózik* < **xal** „enni”, *piálni piel* „inni” stb...

Khetani ' hib, khetano drom – Közös nyelv, közös út

A romani nyelv egységesedésének folyamata, ahogy azt a Rromani Unió Nyelvészeti Bizottsága próbálja elősegíteni, két feladatnak felel meg egyszerre: egyrészt a *kommunikációs* funkciónak, mivel a folyamat eredményeképpen lassacskán létrejön egy minden nyelvhasználó számára közös romani nyelv, melynek kialakítása során ragaszkodnak a teljes érthetőséget akadályozó jövevény elemek kiküszöböléséhez és ezeket helyettesíteni igyekeznek az összes nyelvjárást beszélők számára érthető szerkezetekkel, de ugyanígy az *identitás* funkciójának is, mivel a folyamat során igyekeznek tiszteletben tartani és megőrizni az egyes nyelvjárások sajátosságait, hiszen ezek a különböző nyelvjárásokat beszélők büszkeségei – kivételt képeznek természetesen a kölcsönös megértést akadályozó elemek.

Összetett folyamatról van szó, amely az egyszerre hagyományos, ugyanakkor a gazdagodást hordozó pluralizmus szellemében a létező nyelvjárások toleráns közös cél felé haladását próbálja elősegíteni. Számos, a standardizációra irányuló részleges vagy egyéni terv létezett a háború óta, melyek általában egy-egy nyelvjárásra és többé-kevésbé önkényesen összeállított szókészletre korlátozódtak. A Rromani Unió Nyelvészeti Bizottságának erőfeszítése az első és pillanatnyilag példa nélküli abban, hogy

- széles körű csoportmunkára alapszik (jelenleg több mint harminc résztvevővel, akik a világ szakértőinek több mint háromnegyedét képezik);

- a fonológiától a lexikán keresztül a szintaxisig összefüggő nyelvi rendszer kialakítására irányul;

- a kölcsönös tisztelet jegyében az összes nyelvjárást tekintetbe veszi;

- a romani, de a többi nyelv történetének kutatása területén már létező számos tapasztalatra támaszkodik;

- nagy számú kézzelfogható eredményt mutathat fel (hivatalos fordítások, irodalmi szövegek, különböző publikációk, előadások magyarázata stb.).

Napjainkban a bizottság lényegében lexikográfiával és dialektológiával foglalkozik, történetesen a budapesti Romano Kherrel együttműködve. Gyűjtik a régi romani szavakat, amelyek egyes területeken fennmaradtak, és újra bevezethetők lennének a széles körű használatba, helyettesítendő a más területeken a helyi idegen nyelvekből akkor átvett szavakat, amikor ezek a régiak feledésbe merültek. Sok esetben egészen gyakori romani szavakról van szó: így például Lengyelországban nagyon sok roma az elfeledett **lulud** szó helyett a „kfj tos” szót használja (lengyelül *kwiat*), a Cseh Köztársaságban az ismeretlen **amal** „barát” szó helyett a „kamar tos” szót használják stb. Az érthetőség kedvéért elengedhetetlen tehát az eredeti romani szó felélesztése. Egyes szélsőséges esetekben előfordul, hogy a romani szavak csak egészen kis csoportok által beszélt nyelvjárásban

maradtak fenn, például a **thumbuk** „dob” szó Litvániában, a **mor** „mustár” szó Boszniában, a **resuni** „róka” szó Erdélyben vagy a **hand** „szekrény” szó a romungróknál, miközben ezeket a szavakat másutt mindenütt elfelejtették. Egy egész Európában (talán még annak határain is túl) szétszóródott csodálatos gazdagság ez, melyet fontos lenne újra megosztani az összes nyelvjárással. Néha egy-egy szót két egymástól távoli országban fedeznek újra fel, ilyen például a **kuri** „takaró” szó Albániában és Lettországbán, vagy a **undro** „bogár” szó Görögországban és Szabolcs-Szatmár Megyében. Érdekes megjegyezni, hogy az ily módon összegyűjtött szókészlet jóval gazdagabb egyes más nyelvekénél, mint például a szerbnél vagy a finnél alakulásuk idején.

Számos gyerekeknek szóló kiadvány igyekszik újra bevezetni ezeket a szavakat a használatba, egyszerre persze, nyilvánvaló pedagógiai okokból, egészen kis „adagokban”. Amikor a gyermekek kap egy könyvet a közös romani nyelven, ajánlatos vele együtt játékos formában átültetni saját nyelvjárásába. Azokban az esetekben, amikor nyelvjárásában már nem ismert egy-egy romani szó, az azt helyettesítő – számára idegen romani – szót fogja használni, de mindezt a közös írásmóddal, hogy megteremtődjön a kapcsolat az anyanyelvjárás és a közös, „gyűjtőnek” is nevezett nyelv között, hiszen a két nyelvi szintet összekötő tengely mentén jön majd létre a legtöbb nyelvi megnyilvánulás, melyet romani nyelven fog tenni.

Az írott romani

Könnyen elképzelhető, hogy az évezredes utazásokkal járó tapasztalatok (18) következtében a romani nyelv szóbeli irodalma nagyon gazdag szólásokban, dalokban, mesékben, igaz történetekben, mulatságos történetekben, rémhistóriákban, találós kérdésekben stb. Egyes műfajok, mint például az eposz, azonban csak egészen kivételesen fordulnak elő. Napjainkban fontos ezeknek a gyűjtése és nagy körben történő közkinccsé tétel minden lehetséges kommunikációs eszköz segítségével, ideértve a legmodernebbeket is (a CD-ROM-tól a multimédiáig). Az írásos irodalomról, melynek létét a tudatlanok gyakran tagadják, az alábbiakban Rajko Đurić tollából adunk rövid körképet.

Az első írásos romani dokumentumok valójában nem voltak irodalmi jellegűek. Először *Andrew Borde* fedezett fel és közölt 1537-ben tizenöt mondatot *Fyrste Book of Knowledge* című művében, aztán az itáliai humanista *Scaliger* fia jegyezte le Montpellier mellett egy hetven szóból álló listát, melyet a 17. században több értelmező szótárban is kinyomtattak. 1920-ig gyakorlatilag csak a kutatók jegyezték le összegyűjtött népi szövegeket, illetve néhány bibliai fordítás készült.

A romani nyelv, mint modern kifejező eszköz továbbfejlesztésére irányuló első erőfeszítésekre 1920–1940 között a Szovjetunióban került sor, ez azonban az orosz cirill ábécé előzetes elemzése nélkül, tekintélyvel zajlott, az „északi oroszoknak” (a moszkvai első réteg) nevezett nyelvjárás alapjain rögzítve és a többi szovjetunióbeli nyelvhez hasonlóan számos orosz szóval történt kiegészítéssel modernizálva. Ez az intézkedés kudarcba is fulladt. A háború után egyes szerzők írásba fogtak, de teljesen rögtönzött és anarchikus formában, először Jugoszláviában, később Romániában, mialatt néhány író egyfajta elmélkedésbe kezdett Magyarországon (*Daróczi József* és *Feyér Levente* írásai), Csehszlovákiában és Svédországban; ezek a kezdeményezések azonban a romani nyelvjárásoknak csak szűk körét vették tekintetbe, nem pedig a nyelv teljes európai palettáját. Az 1971-es londoni kongresszuson állapodtak meg abban, hogy elutasítják egy egységes standard nyelv létrehozását, és ezzel szemben egy, a különböző nyelvjárások gazdagságát tiszteletben tartó rugalmas nyelv kialakítását tűzték ki célul, az összes nyelvjárás lejegyzésére alkalmas egységes, ún. „diafonologikus” ábécé létrehozásával.

Ezt az írásmódot és nyelvjárások közötti működését az 1990-es Varsóban lezajlott 4. kongresszus plenáris ülésén cikkelyezték be, egész Európa szakértőinek és nyelvhaszná-

lőinak tizennyolc éves tanácskozása és egy három napos összefoglaló szeminárium eredményeképpen. „Demokratikus” jóváhagyása természetesen inkább gyakorlati volt, semmint megfelelt volna egyes szavazási formalitásoknak – mindazonáltal eltűnődhetünk azon, hogyan lehetne meghatározni azoknak a körét, akiket ebben a kérdésben az urnákhoz kellene szólítani.

A romani nyelvű publikációk nagy része a „varsóinak” nevezett diafonologikus ábécével van lejegyezve, s ezeket az összes nyelvjárást beszélő roma megértheti. Mindezek ellenére, mint minden nagy gondolatnak, ennek is vannak becsmérői – gyakran olyanok, akiknek még nincs tudomásuk minden tényezőről, amely lehetővé tenné számukra, hogy megértsék a romani nyelv egységességét, világméretű működése fontosságát vagy segédeszközéit, amelyek legalábbis egyenértékűek a többi nyelvvel létrejöttük során. A becsmérők hozzátartoznak a képhez, és rákényszerítenek bennünket arra, hogy jobban meghatározzuk és egyértelműbbé tegyük a közös romani nyelv kialakításának lépéseit; közreműködésük tehát nagyon hasznos. Ezzel szemben a rasszistákat, akik nyelvünket folklorisztikus jelenséggként értékelik, mindössze ízetlenségek kifejezésére használják, tagadják egységét és idegen nyelvek ábécéjével próbálják leírni, melyek erre teljesen alkalmatlanok, nyilvánvaló felelősség terheli a romáknak az ország intellektuális életéből való kizárása miatt. Leegyszerűsített és téves romani nyelven írni annyi, mint hallgatólagosan azt hinni, hogy egyetlen roma sem érdeklődik a szöveg iránt és egyetlen magyar sem érti majd meg a nyelvét, azt hinni, hogy a szerző hozzá nem értése nem fog senkinek feltűnni, normává emelni a tudatlanságot, erőszakot tenni a romani identitás egyik legnagyobb kincsén.

A jelenlegi helyzet

Az ezredfordulón a romani felpezsdülését tapasztalhatjuk a balkáni országokban – Romániában kicsit kevésbé, mint másutt. A Kárpátokban és Európa északi részén talán kevésbé életerős, de nagyon alkalmas arra, hogy a kultúrpolitika és a közoktatás tárgya legyen. Nyugat-Európában ellenben a romani és a rokon nyelvek, nyelvjárások (szinto, pogadi, kalo) hagyományos formái korábban nagyon visszaszorultak, de az iskolázott fiatal romák tömeges érkezése Kelet-Európa országaiból megváltoztatta a helyzetet: az általuk beszélt, természetesen a Magyarországon ismert formákat is magába foglaló romani nyelven alapul a „gyűjtőnyelv” megerősítésének, továbbfejlesztésének és modernizációjának politikája, annak a romaniénak, amely egyszerre egységes, de mégis elég hajlékony ahhoz, hogy összebékítse a különböző nyelvjárások sajátosságait. A párizsi és a bukaresti egyetem romani tanszékeinek szerepe döntő lehet ebben az újjászületésben.

Az Európai Unió szakértőinek véleménye szerint a 21. század első évtizedére még mindig jellemző lesz Európa nem hivatalos nyelveinek a szétesése: a 19. század elején

– *Na kamas ni jekh vitr na bute ulavde
' hib ngiri, save peren and-i izolacia
ta kotar-i izolacia and-o meripen.*

– *Nem akarjuk, hogy a romani nyelvek tára
az eltérő ábécék miatt egymástól elszigetelt,
és végül az elszigeteltség miatt holt nyelvek
gyűjteményévé váljon.*

kezdődött romboló kampányoktól a televízió és a kultúra globalizációja okozta erózióig, de 2010 után a politikai és technikai fejlődés lehetővé fogja tenni, hogy minden nyelvnek egyenlő esélyeket biztosítsunk. Ha ez az előrejelzés európai szinten megvalósul, biztos, hogy a romani azok közé a nyelvek közé fog tartozni, melyeknek a legnagyobb esélyük van a kiteljesedésre.

Ezenfelül nyelvünk megerősítésén túl, ami már önmagában is az európai nyelvészeti és kulturális örökség gazdagodását jelenti, nyilvánvaló, hogy egy nem területi alapon szerveződő nyelvészeti modell sikere megerősíti a többi diaszpórában beszélt nyelvet, melyeknek használói az európai mobilitás növekedése miatt egyre többen vannak; ily módon a romaniért folytatott küzdelem a romani népességen túl jótékony hatással lehet az egész kontinensre.

Pőcz Borbála fordítása

Jegyzet

- (1) Mivel a szigorúan vett romani nagy mértékben megőrizte az eredeti indiai végződéseket, a német szerzők néha „fektáló romaninak” nevezik, ami nem azt jelenti, hogy a többi nyelvjárásban nem létezik ez a jelenség, csak annyit, hogy azt a nyelvjárások nagyrészt vagy teljes egészében a helyi nyelvekből vették át (mindenekelőtt az angolból és a spanyolból).
- (2) Egyes szerzők a különböző ibériai kalokat és az anglo-romanit egy ún. „atlanti ágba” sorolják.
- (3) Ez az összehasonlítás statisztikai számításokon alapszik, melyek kétszáz alapfogalom kifejezését vizsgálták. (Swadesh)
- (4) Újabb vizsgálatok állítólag fényt derítettek a Ran ' i tartományban beszélt sabri nyelvvel a többi észak-indiai nyelvnel közelebbi kapcsolatra. A kiegészítő kutatások folyamatban vannak.
- (5) Emlékeztetünk rá, hogy a cigányok nem Észak-Afrikán, hanem Európán keresztül érkeztek Spanyolországba, mivel a kalo nyelv a balkáni nyelvekből származó szavakat is használ, pl. *trupo* „test”, de ez a szó a kaloban *drupo* formában jelenik meg és „bört” jelent, vagy *crailis* „király” stb... Ezzel szemben a kalo nem használ olyan arab szavakat, amelyek a spanyolban nem ismertek.
- (6) A bánsági román nyelvben ugyanúgy, mint a beásban a [t^h] kiejtése [] és a [d] pedig [] lesz: a román *cine* [t^hine] „ki, aki” szó kiejtése [ine] lesz a Bánságban és [i e] a beás nyelvben; ugyanígy a *frige* [frid e] „sül” szőé [fri e] a Bánságban, ugyanúgy, mint a beásban.
- (7) Col rik egészen Erdélyig bezárólag élnek, ahol inkább *gaboreji* néven ismerik őket.
- (8) Néhány esztergomi családot a kutatók a cerh rik közé sorolnak, bár nyelvjárásuk a harmadik rétegbe tartozik; ebben az esetben a cerh ri megnevezés nem nyelvjárás értelemben értendő, hanem inkább a sátoros életmódra utal.
- (9) Itt a nyelv hegyének a szájpaddás felé történő hátrahajlításával kiejtett mássalhangzó sorozatról van szó, mint a *volt* vagy a *bolta* szavakban szereplő d hang a magyar paraszti kiejtésben vagy az angol *t* és *d* hang.
- (10) Azokban a nyelvjárásokban, melyekben az affrikáták mutációjára nem került sor (első és második réteg).
- (11) Azokban a nyelvjárásokban, melyekben az affrikáták mutációja lezajlott (harmadik réteg).
- (12) Számos nyelvjárásban a „palatalizálhatóan” jelzett mássalhangzók az *i* és *e* hang előtt meglágyulnak, ugyanúgy, mint az előjésített magánhangzók előtt. A *g*, *k* és *kh* kiejtése ugyanakkor „dj”, „tch” illetve aspiráns „tch” lesz, miközben az *l*-é jelentősen jésedik, kicsit úgy, mint az olaszban az azonos helyzetben lévő *g* és *c*.
- (13) Például hosszú *rr* (vagy dupla [rr]), prenazalizált *r* [r], pörgetett uvuláris, raccsolt [R] vagy frikatív [] *r*, zöngés vagy zöngétlen veláris frikatív *r* stb. Szinte mindegyik kiejtési forma létezik a francia nyelv különböző változataiban, de nagyon kevesen fordítanak erre gondot.
- (14) A romaniiban nincsen főnévi igenév, így az igék jelen idejű egyes szám 3. személyű alakját adjuk meg, mivel így el lehet dönteni, hogy az ige melyik csoportba tartozik
- (15) A segédige kezdő *h*-ja : *hom*, *han/hal*, *hi*, *ham* stb... ugyanúgy, mint a szintóban, megtalálható a cerh riban és egyes kárpáti nyelvjárásokban is, sőt, távolabbi példa is van rá, pl. a koszovói mahadzeriben.
- (16) Szemben a balkáni nyelvjárásokkal (első és második réteg), amelyekben a jövő időt a jelen idejű alak elé illesztett *ka* szócskával képezik (ld. fentebb): *ka khelas ka gilabas* „táncolni fogunk, énekelni fogunk”; *ka < kamel* „akarni”.
- (17) Még egzotikusabb a romani *vun ile* „tartozás” szó, amely a buru ából, a Himalája elzárt, misztikus nyelvéből származik.
- (18) Olyan szólásokra gondoljunk, mint *ukel so phirel*, *k kala arakhel* „Járkáló kutya talál csontot”, melyet Mérimé is idéz kaloul a Carmenben *Chuquel so pirela*, *cocal astarela* alakban; vagy *Pani so prastal ' ik na astarel* „Folyó víz nem lesz sáros”, melynek magyarul ellentéte a „Gördülő követ nem lepi be a moha / Guruló kő nem mohosodik” szólás. Lásd még: *Ma un kas but ivd s*, *un kas but phird s* „Ne arra hallgass, aki sokat élt, hanem arra, aki sokat utazott”.